

were the main motive of M. Vorony essays.

M. Vorony's Beauty Creed always made him pay attention to the literary features of writing. The most important factor in literary writing for M. Vorony was its benefit to the Ukrainian people education. Larisa Levchuk in her research of M. Vorony works came to conclusion that M. Vorony's aesthetic problems studied by M. Vorony are close to understanding of modern aesthetics. L. Levchuk claimed that in spite of a certain number of studies which deal with the master's heritage there is a certain number of many-sided aspects of M. Vorony creative and research work which still remain unexplored.

The autor points out that M. Vorony as an essayist showed himself to be a talented writer who had an encyclopedic knowledge.

M. Vorony's masterful works on literary and theatrical criticism are to be analysed in the next paper.

Key words: *Ukrainian literary, Mukola Vorony's, poet, essayist, literary critic, polemist, translator, enlightener.*

УДК 656/8(477)"9/13"(045)

С. Є. Орехова, Ю. М. Нікольченко

ПОШТОВІ ІНСТИТУЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ

У статті розглянуто діяльність поштових інституцій у Київській Русі. Надано характеристику джерельної бази дослідження, яку складають давньоруські літописи і корпус берестяних грамот та історіографія проблеми. В історичній ретроспективі досліджено процес становлення, особливості розвитку та функціонування пошти як невід'ємної частини державного адміністративного апарату в Київській Русі.

Визначено роль поштових інституцій як важливого елемента державної, господарської та соціально-культурної політики Великого київського князя та володарів удільних князівств у X–першій половині XIV ст.

Ключові слова: *Київська Русь, Іпатський літописний звід, поштові інституції, система повозів, служба військового оповіщення, пергамент, берестяні грамоти, листи на бересті, писало (стилос), автор, адресат, гонець, гоньба, повоз, яма, ямська гоньба, комунікативна ситуація.*

Серед комунікаційних засобів доставки повідомлень поштовий зв'язок є найдавнішим. Протягом століть поштова служба, зокрема в Україні, пройшла тривалим шляхом свого розвитку – від часів «послань» князів, «ямської гоньби», земської пошти до сучасної поштової мережі. Пошта є важливою та невід'ємною складовою державності, оскільки використовує у своїй діяльності елементи з символікою влади, у такий спосіб відображаючи державну та національну приналежність. Стан її розвитку засвідчує рівень цивілізованості того чи іншого суспільства.

Поштова діяльність сприяє не лише поширенню різноманітної інформації, але й налагодженню шляхів сполучення, зародження та зростання соціальної інфраструктури, культури спілкування.

Складність поштової діяльності як соціально-економічної системи, її зовнішнє оточення, умови життєдіяльності, динамізм процесів та інші фактори вимагають постійного нарощування й інтегрування зусиль для забезпечення

конкурентоспроможності послуг зв'язку.

З розвитком мережі Інтернет, мобільного зв'язку, розширенням можливостей систем передачі даних поштовий зв'язок постійно і суттєво модернізується в інформаційному суспільстві сьогодення. Проте без змін залишається його традиційна функція, яка існує вже майже три тисячі років – вчасно, не зважаючи на обставини, доставити кореспонденцію від відправника до адресата. Цей процес покликаний забезпечити відповідні поштові інституції.

Могутні стародавні держави Ассирія, Єгипет, Персія, Рим утворили розвинену систему поштового зв'язку, у якій існувала практика передачі кореспонденції професійними гінцями від однієї спеціально збудованої станції до іншої [2, с. 5]. Власне в античному Римі і з'явився термін «*mancio posit*» – «станція у пункті призначення», від якого пізніше утворилося в італійській мові – «*post*» і польській – « *poczta*».

У більшості стародавніх країн пошта передавала виключно урядову кореспонденцію. Але були і винятки: в античній Греції гінці доставляли адресатам і приватні листи, зазвичай під час Олімпійських ігор.

За повідомленнями античних авторів (Гекатей Мілетський (бл. 546–480 рр. до н. е.), Діон Христом (бл. 40 – після 112 рр. н.е.), Клавдій Птолемей (бл. 90–160 рр. н.е.) та ін., у Північному Причорномор'ї у грецьких полісах Ольвія, Пантікапей, Тіра, Херсонес на території сучасної України існувала система передачі повідомлень (перші паростки майбутньої державної пошти), яка у другій половині I тис. до н. е. забезпечувала не тільки обмін офіційною кореспонденцією в їхніх кордонах, а й підтримувала контакти з метрополією.

Після захоплення цієї території імператорським Римом поштова справа набуває ще більшого поширення, зв'язавши наприкінці I ст. н.е. – середини IV ст. н.е. бази розташування римських легіонів у Нижній Мезії з іншими володіннями імперії в Європі, Азії, Африці.

В останній чверті IX ст., був закладений фундамент розвитку державної поштової служби у Київській Русі – один із найдавніших та ефективних у Європі, який за часом свого виникнення співпав із процесом утворення відповідних поштових інституцій в Англії та Іспанії [2, с. 6].

Безумовно, поодинокі повідомлення, які доставляв один гонець, проїжджаючи сотні кілометрів по бездоріжжю, ще не були поштою у повному розумінні цього слова. Тільки певна система маршрутів, транспортних засобів, пунктів стабільного прийому кореспонденції та багато іншого формують єдину систему поштового зв'язку. Однак, без цих зусиль і перших спроб пошта не стала б частиною державного механізму.

Відомий економіст Фовіль, порівнюючи шляхи, річки, канали та інші засоби сполучення з системою судин у тварин та рослин, писав: «Це – вени й артерії народу, а пошта і телеграфна мережа – його нервова система, яка є провідником його слів і думок. Якщо призупинити хоч на деякий час діяльність цих чинників, життя народу замре» [16, с. 3–4]. Але для настання цієї значної фази розвитку пошти, потрібні були сили і засоби, а головне – досвід, як власний, так й інших держав, тобто – міжнародний.

Джерельну базу статті складає Іпатський літописний звід XI–XIII ст. («Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис) [6], корпус берестяних грамот із Великого Новгорода, Старої Руси, Торжка, Смоленська, Пскова [1] та фонд берестяних грамот Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (берестяні листи зі Звенигорода Галицького) [15].

Питання розвитку і функціонування державної поштової служби у Київській Русі у різні часи привертати і продовжують привертати увагу вітчизняних і зарубіжних

авторів різних наукових галузей, зокрема:

– історико-культурологічний аспект поштових інституцій досліджували: А. В. Арциховський, Д. М. Бантиш-Каменський, О. М. Вігільов, М. М. Віташевська, І. Я. Гурлянд, Зоріан Доленга-Ходаковський, П. А. Дюков, В. Н. Каразін, І. П. Козловський, А. Ф. Малиновський, Р. І. Мельник, Г. Ф. Міллер, Г. В. Мухін, Б. О. Рибаків, І. К. Свешніков, П. П. Толочко, Л. В. Черепнін, М. Ю. Шедлінг, В. Л. Янін та інші;

– лінгвістичну проблему берестяного листування розглядали В. І. Борковський, О. О. Гіппіус, Л. П. Жуковська, А. А. Залізняк, Д. С. Ліхачов, М. О. Мещерський, Ремо Факкані, Р. О. Якобсон та інші.

Слід зазначити, що уведені до наукового обігу результати їхніх досліджень містять багато вагомого наукового матеріалу, який був з вдячністю використаний авторами у даній статті.

Безсумнівна важливість пошуку нового вирішення завдання полягає у з'ясуванні у пропонованій статті низки невирішених проблем, особливо у сфері їхнього уведення до наукового обігу, що поєднує у собі два аспекти:

1. Поштові інституції Київської Русі та особливості їхньої діяльності в історико-культурологічній парадигмі.

2. Берестяні грамоти як об'єкт листування у X–першій половині XIV ст.

Завдяки єдиному джерельному підґрунтяу пропоноване дослідження пов'язане з науковими пошуками в царині історії та культурології.

Існування Київської Русі охоплює період з останньої чверті IX ст. до 40-х рр. XIV ст. коли припинило існувати Галицько-Волинське князівство. Політична форма держави – ранньофеодальна монархія на першому етапі (до 30-х рр. XII ст.) та федерація, або конфедерація, відносно незалежних земель-князівств на чолі з Києвом – на другому (до 40-х рр. XIV ст.). Її територіальні межі простягалися від Балтійського (Варязького) до Чорного (Руського) морів та від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Київська Русь становила собою історично важливу контактну зону між Візантією та країнами Сходу, Західної Європи і Скандинавії. Це зумовило її швидке входження до загальноєвропейського історико-культурного простору.

Традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до сьогодення, здобувши нове життя у матеріальній і духовній культурі українців, росіян та білорусів.

У період з 882 по 972 рр. володарі київського княжого столу Олег (882–912), Ігор (912–945), Ольга (945–964) і Святослав (964–972) поступово здійснили збирання земель навколо Києва і завершили процес державної структуризації Русі. Після створення держави, в умовах формування класового суспільства, для вирішення політичних проблем, внутрішніх господарських і соціальних питань, укладання домовленостей з іншими країнами, виникла потреба в складанні законів, міжнародних угод, торговельних контрактів, заповітів, записах боргів, у регулярному внутрішньому і зовнішньому листуванні. І свідченням цього є слова літописців – «послали звістку», «послали сказати», що постійно зустрічаються на сторінках Іпатського літописного зводу [6].

Безперечно, що таку систему зв'язку в Київській Русі могли дозволити собі лише правляча верхівка і заможні люди, але саме ця система обміну поштовою кореспонденцією (випадкових, а в більшості випадків – постійних повідомлень), була сполучною ланкою державної влади як всередині країни, так і за її межами.

Усі вищеозначені чинники життєдіяльності Київської Русі вимагали створення державної пошти, ефективного функціонування якої забезпечувалося відповідними

інституціями.

На думку відомого російського дослідника поштового зв'язку на теренах Київської Русі О. М. Вігільова [2, с. 13] та українських науковців В. Г. Мухіна, П. А. Дюкова, [3, с. 8–10] поштовий зв'язок у давньоруській державі складався поступово протягом двох основних періодів: X–XI ст. та другої половини XII ст. – першої половини XIV ст. Вважаємо за доцільне охарактеризувати кожний період окремо, у зв'язку з тим, що вони стали фундаментом державної поштової справи.

Перший період припадає на X–XI ст., коли у Київській Русі виникає система повозів. М. М. Віташевська визначає слово «повоз» не тільки як натуральну повинність переможеного племені перевозити людей і особисті речі київського князя, а як спосіб сплати данини, при якому вони самі повинні були доставляти її в певне місце [4, с. 4]. Безумовно, повоз – це примусовий порядок сильної сторони, можливо дещо негативний, але він призвів до значних прогресивних наслідків. Повоз був однією з форм підпорядкування населення центральній владі. Ця натуральна повинність зобов'язувала місцевих жителів підтримувати у належному стані шляхи, будувати і ремонтувати мости, що дозволяло, незалежно від погодних умов, регулярно і вчасно доставляти адресатам кореспонденцію. З часом повозами стали називати засоби пересування, що знаходилися у володінні самого князя. Так, в Іпатському літописному зводі під 1151 р. розповідається, що Юрій Довгорукий з Городця попрямував до Суздаля, по дорозі заїхав до князя Святослава Ольговича Чернігівського і «тот прият и с честию великою, и повозы да ему» [5, с. 241–242].

Тим самим повоз сприяв об'єднанню найбільших міст Київської Русі надійними шляхами, що формувало систему поштових трактів, які є неодмінним елементом поштового зв'язку.

Кінні гінці (термін з'явився в XIII–першій половині XIV ст.) доставляли важливі повідомлення і військові розпорядження князів зі швидкістю 100–150 км. на добу від «стану до стану» (заїжджого двору), де міняли коней. Нерідко вони мчали з терміновою звісткою і на «поводних» конях, пересідаючи з одного коня на іншого, якого мали поруч у резерві на «поводу».

Такий гонець, зазвичай, віз пошту для одного отримувача, тобто одній особі. І як свідчить історія давньої пошти, не завжди князь перебував за вказаною адресою, тобто через різні обставини він міг пересуватися, але завдання гінця було у тому, щоб не тільки вручити повідомлення саме адресату, а й отримати від нього відповідь, яку потрібно було вчасно доставити відправнику.

Ці прямі обов'язки гінця наприкінці XII–початку XIII ст. були головною умовою функціонування пошти, як майбутньої системи державної структури. Таким чином закладалася сучасна система поштового зв'язку, коли її державний оператор повідомляє відправникові про факт отримання кореспонденції адресатом.

І ще одне з важливих напрямків поштової справи Київської Русі, яке з часом виділилося у фельд'єгерську державну пошту – це служба військового оповіщення. В кінці XI–першій половині XII ст. великі київські князі енергійно зміцнювали південні рубежі Русі, будували укріплені поселення-міста від Трипілля до Канева. Вони зводилися переважно в місцях переправ-бродів через Дніпро, там, звідки можна було чекати проривів половців на руські землі. Фортеці будувалися переважно на природних мисах, через кожні 5–7 км. Звістка про появу ворога передавалася сигнальними вогнями. Від самої далекої південної точки Русі вона надходила до Києва не більш ніж через дві з половиною години. Можна стверджувати, що система повозів і служба військового оповіщення, які забезпечували пересування гінців з повідомленнями офіційного характеру, були першими державними поштовими інституціями.

Другий період розпочинається з другої половини XII ст. і охоплює наступний час в історії та культурі Київської Русі включно до першої половини XIV ст., коли змінилася сама політична система держави: на зміну абсолютній владі Великого київського князя прийшла федерація, або конфедерація відносно незалежних удільних князівств на чолі з Києвом, кількість яких у різні періоди коливалася від 12 до 14. У таких умовах поштовий зв'язок, як внутрішній, так і міжнародний, набуває виключно важливого значення. Збільшується потік офіційної, фінансової, господарської, культурницької та приватної кореспонденції.

Пошта у Київській Русі остаточно стає системою доставки листів від укладача до адресата. У свою чергу, княжа влада у Києві та в удільних землях розпочинають і успішно реалізують заходи щодо облаштування шляхів для швидкого проїзду гінців та заїжджих дворів для їхнього відпочинку.

У таких умовах «повоз» вже не міг забезпечувати великий обсяг поштових відправлень. Так, у середині XIII ст. на Русі постає нова поштова інституція – ямська гоньба, у Київському і Галицько-Волинському літописах регулярно з'являється інформація щодо нової посади в оточенні князів – княжий посильний.

М. Ю. Шедлінг визначав, що слова «ям», «ямщик» походять з татарської мови й означають – «шлях» [16 с. 125]. Проте О. М. Вігільов вважає, що термін «ямщик» походить від тюрського «ямчи» (поштовий наглядчик), а також із перського «ямджик» – гонець [3, с. 44]. У свою чергу М. М. Віташевська стверджує, що східний термін «ям» означав – податок [4, с. 6]. Монголо-татарська навала на землі Київської Русі середини XIII–кінця XIV ст. закріпила цей східний термін у слов'янській мові. Він протягом століть використовувався у поштовій справі руської держави.

З часом були утворені «ями» – поштові станції, підпорядковані Ямській канцелярії – важливій державній установі середньовічної Русі. Вона відповідала за стан майже усіх транспортних засобів держави; відкривала та облаштовувала нові поштові станції, видавала подорожні, призначала наглядчиків за станціями, розраховувалася з ямщиками за гоньбу (виконані роботи) тощо. Ямська гоньба була утворена як установа з метою керівництва державною поштою і залишалася такою у Російській державі аж до середини XIX ст.

Беззаперечно, розвиток поштових зносин у Київській Русі був би неможливим без масового поширення писемності, особливо серед феодалів і городян, яка значно перевищувала рівень писемності у більшості країн Західної Європи того часу. За Володимира Святославича (980–1015) і Ярослава Володимировича (1019–1054) почалося «учение книжное» дітей «нарочитої чади», «старост і попових дітей». Академік Б. Д. Греков вважав, що Володимир створив для дітей старших дружинників, княжих мужів, бояр не елементарну школу, де діти навчалися тільки закону божому, читанню, письму, церковному співу і рахунку, але школу «підвищеного типу», яка давала багатогалузеві знання.

Читали і писали в містах стародавньої Русі чимало. Надіслати лист – «грамотку» діловим партнерам, родичам, знайомим, було звичайною справою. Слово «грамота» переважно вживалося для позначення листів князів та великих бояр. Проте й інші категорії вільного населення Київської Русі у процесі ділового і приватного листування називали свої послання «грамотами», «грамотками», «грамотицями» [10, с. 95–96].

Князі, бояри, духовенство зазвичай писали свої грамоти на пергаменті, згортали у сувій і зашивали у полотняний чохол, який скріплювали офіційною, або особистою восковою печаткою [13]. Гонець віз грамоту в спеціальному мішечку на грудях або у торбинці-каліті.

Зважаючи на високу вартість пергаменту простий люд Київської Русі зазвичай

користувався так званим «північним папірусом» – витонченою смужкою березової кори – «берестою». Текст видавлювався дерев'яним, кістяним або металевим стрижнем – писалом (стилос). Берестяні грамоти були особливо поширені у Великому Новгороді. Тут їх часто називали «берестою». Перша берестяна грамота була знайдена 26 червня 1951 р. Н. Ф. Акуловою – співробітницею новгородської археологічної експедиції під керівництвом А. В. Арциховського.

Станом на 01.09.2017 р. у науковий обіг уведено 1197 берестяних грамот періоду Київської Русі, зокрема: Великий Новгород (Росія) – 1090 грамот і 1 берестяна грамота-іконка, Стара Руса (Росія) – 46, Торжок (Росія) – 19, Смоленськ (Росія) – 16, Псков (Росія) – 8, Твер (Росія) – 5, Москва (Росія) – 4, Звенигород Галицький (Україна) – 3, Бужськ (Україна) – 2, Мстиславль (Білорусь) – 2, Витебськ (Білорусь) – 1, Вологда (Росія) – 1, Київ (Україна) – 1, Рязань – 1 [1].

Детально зупинимось на характеристиці берестяних грамот як важливих джерел становлення і розвитку поштового зв'язку в Київській Русі. У цьому контексті звернемося до результатів наукових пошуків у галузі берестології – науки, об'єктом вивчення якої виступають «берестяні грамоти» як пам'ятки історії і культури Київської Русі (IX – перша половина XIV ст.).

Вперше термін «берестологія» використав академік Д. С. Ліхачов у статті «Новая наука берестология», яка побачила світ у часопису «Новый мир» (1966 р, № 2) [7] за аналогією з «папірологією» і «кумранологією». Проте, у науковому світі цей термін вживається досить рідко. Сфера його застосування обмежується окремими науковими, науково-популярними та навчальними (для студентів вишів) виданнями.

За результатами археологічного дослідження Великого Новгорода з 1951 р. по 2014 р. видано дванадцять томів фундаментальної академічної праці «Новгородские грамоты на бересте», у яких грамоти публікуються за порядком їхнього надходження. Публікація грамот супроводжується детальним описом місця їхньої знахідки, фотографіями і малюнками, описом зовнішнього вигляду, перекладом тексту російською мовою, історичними, лінгвістичними і культурологічними коментарями.

Знахідки сотні берестяних листів-грамоток, що були доставлені по каналах зв'язку, є свідчення існування у Київській Русі розвинутої системи пересилання приватної кореспонденції. Берестяні листи-грамотки з руських міст XI–XIV ст. посідають особливе місце в історії середньовічної пошти. Безумовно, що частина листів доставлялася «з okazjiю», але сам факт їхнього існування свідчить про наявність стабільних каналів внутрішнього і зовнішнього зв'язку в давньоруській землі [2, с. 36].

Відсутність у наш час берестяних грамот у культурних шарах південних руських міст пояснювалася окремими дослідниками тим, що нібито березова кора, як матеріал, з яких виготовлялася береста, вживалася лише у північних районах Русі, а в Південній Русі писали лише чорнилом на пергаменті, проте ці тексти до наших днів не збереглися. Але знахідки бронзових і кістяних писал (стилосів) відомі з багатьох розкопок давньоруських міст на території сучасної України. Якраз ними й наносили літери на бересту або, дуже рідко, на воскові таблички – цери. Разом з прискіпливим аналізом літописних джерел цей факт дав підставу багатьом авторитетним вітчизняним і зарубіжним дослідникам (М. Ю. Брайчевський, А. В. Куза, О. П. Моця, П. О. Раппопорт, Б. О. Рибаків, О. П. Толочко, П. П. Толочко та інші) засвідчити існування і в Південній Русі письма на бересті, зокрема листування, але заперечити можливість збереження подібних артефактів через відмінний від північного якість ґрунту південноруських міст.

На території сучасної України три пам'ятки берестяної писемності було знайдено у 1988 р. під час археологічних розкопок у передмісті літописного Звенигорода

Галицького (село Звенигород Львівської обл.). Ще дві берестяні грамоти знайшли у 2008 р. у процесі археологічного дослідження літописного Бужська (м. Буськ, Львівська обл.). Вперше у Києві, у 2010 р., археологи виявили берестяну грамоту при дослідженні культурного шару XI–XII ст. на Подолі (вул. Хорива).

Абсолютне датування берестяних грамот з Великого Новгороду, Старої Русі і Торжка являє собою комплексну проблему, коли враховується кілька різних аспектів артефакту, проте основну роль відіграє стратиграфічний метод датування, тобто датування засобами археології того шару, в якому залягала грамота. Воно складається з ряду елементів, де головним чинником була дендрохронологія, тобто визначення дати вирубування дерев, використаних для будівництва дерев'яного покриття вулиць та інших споруд.

Слід враховувати також специфіку самої стратиграфічної складової датування: у переважній більшості випадків справжній час потрапляння берестяної грамоти в землю дійсно знаходиться в рамках цього датування, але в окремих випадках, які не піддаються обліку, можливе переміщення берести в більш глибокий або в менш глибокий шар, які спотворюють справжню хронологічну картину.

Ще одна проблема полягає в тому, що грамота могла в деяких випадках бути викинута не відразу, а якийсь час зберігалася в будинку. Але роль цього фактора для датування загалом незначна – за своїм змістом берестяні грамоти майже ніколи не потребували зберігання.

Стратиграфічна оцінка слугує найціннішим і незамінним засобом датування берестяних грамот, але важливе значення має також і додатковий контроль цієї оцінки за допомогою поза стратиграфічних (усіх інших) засобів датування, придатних для визначення віку артефакту.

Головним методом поза стратиграфічного датування берестяних грамот є палеографія, за допомогою якої фахівці датують нові знахідки з точністю приблизно до 100 років, а при сприятливих обставинах – до 40–60 рр.

Крім власне палеографії, дієвим засобом датування є графіка: інвентар використаних писарем літер і основні принципи їхнього застосування. Графічний аналіз дає майже такий же ступінь хронологічної точності, як і палеографічний.

Хронологічне значення має також характер етикетних формул, що використовуються в берестяних листах.

Нарешті, виключно важливе значення для контролю датувань, отриманих усіма перерахованими методами, має згадка в грамоті людей, які ототожнюються з історичними особами, відомими з літопису.

Важливим чинником є і той факт, що берестяні грамоти, знайдені на одному розкопі (або в сусідніх розкопках), можуть бути пов'язані між собою різними зв'язками – з одного боку, приналежністю до одного й того ж шару, з іншого – згадуванням одних і тих же осіб (не обов'язково історичних). Завдяки цьому надійне датування однієї грамоти часто є фундаментом для уточнення датувань інших грамот, пов'язаних із нею.

Сукупність усіх перерахованих наукових методів датування дозволяє визначити вік переважної більшості берестяних грамот з точністю до 20–50 рр., в особливо сприятливих випадках – ще точніше, в особливо несприятливих – з точністю до століття.

У зв'язку з вищезначеним, берестяні грамоти є унікальними носіями документально підтвердженої інформації з історії і культури Київської Русі.

Водночас, зміст усіх берестяних грамот не відображає політичних, економічних, соціальних і міжнародних процесів у Київській Русі X–першої половини XIV ст., відомі дослідникам з інших джерел. Вони є автентичними документами, що виникли,

переважно, у результаті господарської діяльності і приватного життя «середнього класу» руських міст.

Особливу роль відіграють берестяні грамоти у процесі розв'язання такої важливої проблеми як становлення і особливості розвитку поштового зв'язку у Київській Русі. Серед берестяних грамот є листи, адресовані відомим за давньоруськими літописами особистостям, або згадують їх і зберігають імена багатьох людей іншого кола, ніж герої літописання, які були князями, боярами, полководцями, духовенством, зодчими тощо. Вони оповідають про господарську діяльність рядових русичів, про їхні фінансові проблеми і судові справи, про деталі стародавнього побуту і родинних відносин тощо.

У контексті проблеми, що розглядається у статті, представляємо співвідношення між загальною кількістю знайдених берестяних грамот X–першої половини XIV ст. – 839 з пам'ятками, які виконували функцію поштових відправлень – листів – 287, що складає 34,2%, зокрема:

- Великий Новгород – 791 – 272 (34,4%);
- Стара Руса – 21 – 7 (31,7%);
- Торжок – 11 – 4 (36,8%);
- Смоленськ – 8 – 2 (26,6);
- Псков – 5 – 1 (20%);
- Звенигород Галицький – 3 – 1 (33,3%).

Наведені цифри красномовно свідчать, що третина з виявлених берестяних грамот були листами, які, у переважній більшості, містили у лаконічному тексті крім суті питання ще ім'я автора та ім'я отримувача – адресата; на жаль, у багатьох випадках, відсутня їхня конкретна адреса.

Звернемо увагу на текст Звенигородської берестяної грамоти №2, яка була знайдена 28 липня 1988 р. вчителем середньої школи №4 міста Львова М. С. Шихом на території садиби у північно-східному передмісті літописного міста у культурному прошарку, датованому 1110–1137 рр. відомим українським археологом, д.і.н. І. К. Свешніковим [8].

Грамота є добре збереженим шматком березової кори розміром 6,5х30 см, висланим у Звенигород Галицький з якогось іншого міста Галицького князівства. Текст із п'яти рядків неушкоджений, нанесений на зовнішню поверхню берести. Літери висотою від 0,7 до 1 см написані чітко й виразно. Текст має характер ділового листа, укладеного у погрозливому й вимогливому тоні. Зміст грамоти наступний: «От Говеновой ко Нежьньчу дае 6 деся(ть) куно лодиеную поведало Говено ида на судо а поп п(и)с(а)л а дае Луце оли нь водаси то я у конязя паема отрока прижь приедю а во боле ти вонидь» [15]. Переклад цього тексту на сучасну українську мову звучить так: «Від Говенової [вдови] до Нежничча. Дай шістдесят кун лодійного (платні за перевезення лодіями – човнами). [Так] сказав Говен перед смертю (буквально: йдучи на суд), а піп записав. Дай [їх] Луці. Якщо ж не віддаси, то я візьму у князя отрока (слугу) і разом із [ним] приїду, а це тобі стане у більшу суму (в більшу суму обійдеться)».

Всебічно аналізуючи пам'ятку, І. К. Свешніков висловив припущення, що лист Говенової був відправлений з Перемишля до Звенигорода у період між 1110 р. і 1124 р. за правління князя Володара Ростиславича, батька майбутнього звенигородського князя Володимирка) [11; 12].

Серед писемних пам'яток Київської Русі берестяні грамоти виділяє особливо глибока їхня вкоріненість у повсякденне життя давньоруського суспільства. За винятком документів церковно-літургійного, навчального, літературного та фольклорного характеру основний масив берестяних грамот складають тексти, що в тій чи іншій формі відображають конкретні життєві ситуації, учасниками яких є автори

грамот і пов'язані з ними особи, які перебувають між собою в різного роду сімейних, грошових, майнових, торгових і адміністративних стосунках.

Співвіднесеність тексту грамоти з конкретною побутовою (у широкому сенсі слова) ситуацією об'єднує такі жанри берестяної писемності, як приватні листи – об'єкти поштового зв'язку. Сенс тексту і його співвідношення з в нетекстовою дійсністю (комунікативною ситуацією) виступають часто як два взаємообумовлених невідомих, встановити значення яких або, у будь-якому випадку, наблизитися до цього можна лише шляхом узгоджених зустрічних зусиль історика і лінгвіста [17, с. 183–203].

Однак і для грамот, повністю збережених, вирішення цього завдання є досить складним, що пов'язане з широким різновидом поштової кореспонденції на бересті. А. А. Залізняк, резюмуючи спостереження щодо текстової структури листів на бересті з Великого Новгороду, відзначає як головні дві спільні їхні особливості: практичну цілеспрямованість і лаконічність [5, с. 180].

Повідомлення фактів, за рідкісними винятками, не було для авторів берестяних листів самоціллю; воно здійснювалося лише постільки, оскільки було необхідним для виконання відповідних мовних установок: прохання, розпорядження, докору, погрози, самовиправдання тощо.

Стосовно берестяних грамот, термін «лист» вживається у нашому дослідженні як загальне позначення письмових повідомлень, що посилаються від однієї особи до іншої і при цьому, зазвичай, забезпечених адресною формулою за допомогою поштових послуг. Функціональне наповнення цієї комунікативної форми і соціокультурний статус таких текстів коливається у дуже широких межах – від побутових записок до офіційних заяв і чолобитних; приватного листа взагалі як письмового жанру, представленого в різноманітних культурних традиціях Київської Русі.

Такою є, перш за все, орієнтація на конкретного адресата, що поділяє з автором листа деякий фонд загальних знань щодо навколишньої дійсності, яким не володіють сторонні. Цим приватний лист відрізняється від офіційного документа, тому що серед потенційних адресатів може бути зрозумілим лише тому, хто цей лист побачив або почув його зміст.

Приватним характером берестяного листування пояснюється, зокрема, те, що згадувані у тексті особи, зазвичай, називаються лише за іменами, оскільки їхні соціальні ролі не є секретом адресата. Подібним чином обходяться мовчанням і відомі адресату факти і обставини (важливі для розуміння ситуації), якщо тільки автор листа не бажає спеціально привернути до них його увагу. Практично всі берестяні листи присвячені діям автора і/або адресата (чи безпосередньо торкаються його інтересів); інакше кажучи, учасники берестяного листування є водночас і головними фігурантами відображених ним ситуацій.

Підґрунтям будь-якої комунікативної ситуації є протистояння відправника і одержувача листа. В усній комунікації воно реалізується у вигляді опозиції того, хто говорить і того, хто слухає. У письмовій комунікації це основне протистояння ускладнюється низкою додаткових комунікативних функцій, які можуть виконуватися спеціальними особами [14].

З боку відправника листа необхідно розрізняти:

- ініціативу створення письмового тексту;
- складання тексту та його вербальне оформлення;
- запис.

З боку адресата:

- прочитання тексту;
- його сприйняття тим, для кого текст призначений.

Окрім того, письмовий текст повинен бути ще доставлений від відправника до адресата. Отже, повний ланцюжок учасників письмового мовного акту складається із наступних комунікативних ролей [5, с. 147–182]:

- відправник повідомлення (S);
- укладач тексту (C);
- переписувач [писець] (Sc);
- посильний, або поштова служба [кур'єр, гонець тощо] (M),
- одержувач повідомлення, адресат (Ad);
- ознайомлення зі змістом листа (L).

У певних ситуаціях (наприклад, в дипломатичному листуванні високого рангу) кожна з цих комунікативних ролей може мати спеціального виконавця, тобто має місце співвідношення $S \neq C \neq Sc \neq M \neq L \neq Ad$. Найчастіше, однак, має місце та чи інша форма їхнього поєднання, яка і визначає специфіку комунікативної ситуації конкретного тексту.

Відправник листа може збігатися з упорядником тексту ($S=C$), укладач тексту – переписувачем ($C=Sc$), адресат – з тим, хто прочитає листа ($Ad=L$), контакт переписувача з гінцем ($Sc=M$), тощо.

Серед різних форм поєднання комунікативних ролей доцільно виділити збіг відправника (ініціатора) повідомлення з упорядником тексту. Комунікативна ситуація, яка приймається нами за еталон, характеризується наступними ознаками:

- повідомлення має одного відправника і одного адресата, являючись тим же комунікативно однорідним;
- відправник повідомлення тотожний упоряднику текст є автором листа ($S=C=Au$);
- автор і адресат знаходяться в різних місцевостях і повідомлення доставляється гінцем [поштою]; у цьому випадку лист є засобом сполучення між ними ($S=M=Ad$);
- лист написаний автором власноруч ($S=C=Sc$);
- лист прочитаний адресатом самостійно ($Ad=L$).

Разом з тим, більш-менш точно визначити співвідношення у фонді берестяних листів, написаних їхніми авторами власноруч або іншими особами, неможливо. Скоріше за все, вищезначені комунікативні ролі притаманні більшості берестяних поштових відправлень.

Статус посильного у берестяному листуванні є взагалі важливою ознакою комунікативної ситуації. Має сенс розрізняти власне кур'єрів і кур'єрів-персонажів. Функції перших (що виступають у комунікативній ситуації) вичерпуються доставкою адресату даного листа. До відображеної у змісті листа побутової ситуації такий посильний ніякого стосунку не має.

Кур'єр – персонаж, навпаки, сам є учасником цієї ситуації, виконуючи, по суті, функцію одного з адресатів грамоти (автор листа, його отримувач, або той, хто згадується у ньому як дійова особа). У цих випадках обидві ці можливості поєднуються за співвідношенням $S=M=Ad$, при якому посильний є водночас і одним із адресатів.

Можна також припустити, що автори листів спочатку відправляли з ними гінців до їхніх адресатів, після чого ті спрямовувалися виконувати отримані таким чином розпорядження співвідношенням $S=M=FD=M$, однак таке припущення здається нам надто громіздким.

Більш логічно вважати, що письмове розпорядження видавалося виконавцю самим автором для того, щоб посильний міг, при необхідності, продемонструвати, або й пояснити зміст отримувачу. Таку функцію могла виконувати лише довірена особа як з боку автора листа, так і з боку адресата. У такому випадку офіційна поштова доставка

берестяного листа була недоцільною.

Розмитість кордонів між власне авторами берестяних листів і представниками автора або адресата (без участі пошти) характерна для різних культурних традицій: така практика існувала в елліністичному Єгипті, в античних Греції та Римі, ранньому західному Середньовіччі [17, с. 202].

У контексті поширення у XII–першій половині XIV ст. у Київській Русі приватного, зокрема, побутового, листування на бересті, автори пропонують ознайомитися з деякими артефактами з цієї групи грамот. В одному з листів від дружини до чоловіка, знайдених у Новгороді, написано: «віддай у навчання дитину»; відомий також лист від чоловіка до дружини: «Від Бориса до Настасії. Як прийде ця грамота, відішли мені хлопця на жеребці, бо у мене тут справ багато. Та перешли сорочку, сорочку забув».

У вигляді листа стосунки між закоханими висвітила ще одна новгородська грамота: «Я зверталась до тебе тричі. Яке зло ти до мене маєш, що цей тиждень до мене не приходив? А я кохала тебе, як брата. Невже я зачепила тебе тим, що посилала до тебе. А бачу, тобі непереливки. Якби кохав мене, то б вирвався з-під чужих очей і прибіг [частина тексту відсутня] Відпиши же мені [частина тексту відсутня]».

Непрості стосунки у шлюбних відносинах також були об'єктом листування. Відомий лист на бересті з Новгорода, у якому дружина звертається до чоловіка з вимогою: «Наказ Семену від дружини. Вгамував би ти їх усіх тишком і дочекався б мене. А я тобі чолом б'ю». В іншому листі дружина скаржиться до чоловіка: «Уклін від Февронії Феліксу з плачем. Побив мене пасинок та вигнав з двору. Радиш мені їхати в місто або сам сюди приїдеш? Я побита». У деяких листах є свідчення і про розлучення – покинута жінка пише: «Від Гостяти до Василя. Що дав мені батько і родичі дали в посаг, то за ним. А зараз, коли взяв нову дружину, не віддає мені нічого. Ударив по руках (склав новий шлюбний союз), мене прогнав, а другу в дружини взяв. Приїдь, зроби милість».

Завершуючи статтю автори дозволять собі висловити певні зауваження та побажання на майбутнє: не заперечуючи значної роботи дослідників у справі пошуку і публікації джерел з історії поштового зв'язку на Русі у X–першій половині XIV ст., дотепер в Україні та за кордоном видано не всі документи з означеної проблеми. Їхня розпорошеність по різних літописних, історичних, культурологічних та бібліографічних виданнях ускладнює роботу науковців, особливо у питанні заснування і розвитку поштового зв'язку у Південній і Південно-Західній Русі (територія сучасної України).

На наш погляд, потребує зміни і методика вивчення документів з історії діяльності поштових інституцій – від загальної констатації фактів до глибокого і всебічного аналізу впливів поштової діяльності на соціально-економічний, політичний, міжнародний та культурний розвиток Київській Русі. Прикладом слугують дослідження поштового зв'язку України у XIX ст. та сьогодення, здійснені С. Є. Ореховою [9], В. Г. Мухіним, В. М. Морозом, П. А. Дюковим [3].

Список використаної літератури

1. Древнерусские берестяные грамоты. Досье [Электронный ресурс] // ТАСС. Информационное агентство России. – 2016. – 27 сент. – Режим доступа : <http://tass.ru/info/3483300>; Drevnerusskiye berestianye hramoty. Dose [Elektronnii resurs] // TASS. Ynformatsyonnoe ahetstvo Rossyy. – 2016. – 27 sent. – Rezhym dostupa : <http://tass.ru/info/3483300>.

2. Вигилев А. Н. История отечественной почты / А. Н. Вигилев. – Москва : Связь, 1977. – Ч. 1. – 160 с. ; Vigilev A. N. Istoriya otechestvennoy pochty / A. N. Vigilev. –

Moskva : Svyaz, 1977. – Ch. 1. – 160 s.

3. Від гінця до Інтернету / В. Г. Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков, В. П. Іванов, В. І. Юрій. – Київ : Аспект, 2002. – 332 с. ; Vid hintsia do Internetu / V. H. Mukhin, V. M. Moroz, P. A. Diukov, V. P. Ivanov, V. I. Yurii. – Kyiv : Aspekt, 2002. – 332 s.

4. Виташевская М. Н. Старинная русская почта / М. Н. Виташевская. – Москва : Связь, 1962. – 80 с. ; Vitashevskaya M. N. Starinnaya russkaya pochta / M. N. Vitashevskaya. – Moskva : Svyaz, 1962. – 80 s.

5. Зализняк А. А. Текстовая структура древнерусских писем на бересте / А. А. Зализняк // Исследования по структуре текста : сб. статей / отв. ред. Т. В. Цивьян. – Москва : Наука, 1987. – С. 147–182 ; Zaliznyak A. A. Tekstovaya struktura drevnerusskikh pisem na bereste / A. A. Zaliznyak // Issledovaniya po strukture teksta : sb. statey / otv. red. T. V. Tsivyan. – Moskva : Nauka, 1987. – S. 147–182.

6. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – Київ : Дніпро, 1989. – 591 с. ; Litopys Ruskyi / per. z davnorus. L. Ye. Makhnovtsia. – Kyiv : Dnipro, 1989. – 591 s.

7. Лихачев Д. С. Новая наука берестология / Д. С. Лихачев // Новый мир. – 1966. – № 2. – С. 271–274 ; Likhachev D. S. Novaya nauka berestologiya / D. S. Likhachev // Novyy mir. – 1966. – № 2. – S. 271–274.

8. Мельник Р. Берестяні грамоти XII ст. Центрального державного історичного архіву України у Львові / Р. Мельник // Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею.. – Рівне : РКМ, 2015. – Вип. XII. Ч. 1. – С. 180–181 ; Melnyk R. Berestiani hramoty KhII st. Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy u Lvovi / R. Melnyk // Naukovi zapysky Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu.. – Rivne : RKM, 2015. – Vyr. XII. Ch. 1. – S. 180–181.

9. Орехова С. Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX–XXI ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Світлана Євгенівна Орехова; Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 21 с. ; Oriekhova S. Ye. Istoriiia rozvytku poshtovoho zviazku u Donetskii oblasti XIX–XXI st. : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Svitlana Yevhenivna Oriekhova; Donetskyi natsionalnyi universytet. – Donetsk, 2006. – 21 s.

10. Палеха Ю. І. Історія діловодства (документознавчий аспект) : навч. посіб. / Ю. І. Палеха, Н. О. Леміш. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2011. – 328 с. ; Palekha Yu. I. Istoriiia dilovodstva (dokumentoznavchyi aspekt) : navch. posib. / Yu. I. Palekha, N. O. Lemish. – Kyiv : Vydavnytstvo Lira-K, 2011. – 328 s.

11. Сवेशніков І. Відлуння? Ні. Живий голос / І. Сवेशніков // Галицька брама. – 1994. – № 1. – С. 7 ; Svieshnikov I. Vidlunnia? Ni. Zhyvyi holos / I. Svieshnikov // Halytska brama. – 1994. – № 1. – S. 7.

12. Сवेशніков І. Звенигородські грамоти на бересті / І. Сवेशніков // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 128–130 ; Svieshnikov I. Zvenyhorodski hramoty na beresti / I. Svieshnikov // Dzvin. – 1990. – № 6. – S. 128–130.

13. Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV веков / Л. В. Столярова. – Москва : Наука, 2000. – 543 с. ; Stolyarova L. V. Svod zapisey pistsov, khudozhnikov i perepletchikov drevnerusskikh pergamentnykh kodeksov XI–XIV vekov / L. V. Stolyarova. – Moskva : Nauka, 2000. – 543 s.

14. Факкани Р. Некоторые размышления об истоках древненовгородской письменности / Р. Факкани // Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения : матер. междунар. конф., г. Великий Новгород, 24–27 сентября 2001 г. / под общ. ред. акад. В. Л. Янина. – Москва : Индрик, 2003. – С. 224–234 ; Fakkani R. Nekotorye razmyshleniya ob istokakh drevnenovgorodskoy pismennosti / R. Fakkani // Berestyanye gramoty: 50 let

otkrytiya i izucheniya : mater. mezhdunar. konf., g. Velikiy Novgorod, 24–27sentyabrya 2001 g. / pod obshch. red. akad. V. L. Yanina. – Moskva : Indrik, 2003. – S. 224–234.

15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 131, оп. 1, спр. 892 ; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 131, op. 1, spr. 892.

16. Шедлинг М. Ю. Очерки по истории мировой почты / М. Ю. Шедлинг. – Москва, 1926. – Т. 1 : Происхождение, начало и развитие почты. – 120 с. ; Shedling M. Yu. Ocherki po istorii mirovoy pochty / M. Yu. Shedling. – Moskva, 1926. – Т. 1 : Proiskhozhdenie, nachalo i razvitie pochty. – 120 s.

17. Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте : палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гippiус. – Москва : Русские словари, 2004. – Т. XI : (Из раскопок 1997-2000 годов). – 287 с. ; Yanin V. L. Novgorodskie gramoty na bereste : paleografiya berestyanykh gramot i ikh vnestratigraficheskoe datirovanie / V. L. Yanin, A. A. Zaliznyak, A. A. Gippius. – Moskva : Russkie slovari, 2004. – Т. XI : (Iz raskopok 1997-2000 godov). – 287 s.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2017

S. Orekhova, Yu. Nikolchenko

POSTAL INSTITUTIONS OF KIEVAN RUS' IN HISTORICAL AND CULTURAL PARADIGM

The article deals with the activity of postal institutions in Kievan Rus'. The authors give the description of the source base of the article, which consists of the ancient chronicles and the set of birch bark letters and historiography on the problem. The authors study the process of formation, the peculiarities of the development and functioning of post offices, as an integral part of the state administrative apparatus in Kievan Rus' in the historical retrospect.

The role of postal institutions as an important element of the state, economic and socio-cultural policy of the Great Kyivan prince and rulers of the autonomous principalities in the first half of the XIV-th century is determined in the article.

The undoubted importance of finding a new solution to the problem is to clarify a number of unresolved issues, especially in the field of their introduction into scientific circulation, which combines two aspects:

1) Post institutions of Kievan Rus' and peculiarities of their activity in the historical-cultural paradigm.

2) Birch letters as an object of correspondence in the X-th – first half of the XIV-th centuries.

Post communication in the Old Russian state was formed gradually during two main periods: X – XI centuries and the second half of the XII-th century – the first half of the XIV-th centuries.

In the first period, a carriage system arises. Horses delivered important messages and military orders of the princes. Such a visitor, as a rule, sends mail to one recipient and receives an answer from him, which was to be delivered to the sender in time.

In the second period, post office in Kievan Rus' finally becomes the system of delivery of letters from the compiler to the addressee. In turn, the prince authorities in Kyiv and in separate lands begin and successfully implement measures to set up ways for the rapid passage of donuts and inn keeping homes for their rest. In such circumstances, the «carriage» could no longer provide a large amount of postal items. So, in the middle of the XIII-th century in Russia there appeared a new post institution – the Yamsk procession. In Kiev and Galician-Volyn chronicles, there regularly appears information about new post, surrounded

by princes – the prince's office.

Among the written monuments of Kievan Rus', birch bark letters highlight their deep rootedness in the everyday life of Old Russian society. Except for the documents of the church-liturgical, educational, literary and folklore nature, the main body of birch bark letters is composed of texts that, in one form or another, reflect specific life situations, the participants of which are the authors of the certificate and the persons associated with them, who are, in different ways, a kind of family, money, property, trade and administrative relations.

Not denying the considerable work of scholars in the search and publication of sources on the history of postal communication in Kievan Rus', not all documents on this problem have been issued in Ukraine and abroad so far. Their dispersal in various chronicles, historical, cultural and bibliographic editions complicates the work of scientists especially in the question of the emergence and development of postal communication in the South and Southwest Russia (the territory of modern Ukraine).

The changes and the methodology of studying documents on the history of the activity of postal institutions in Kievan Rus' will still be required: from the general constancy of facts to a deep and comprehensive analysis of the effects of postal activities on the socio-economic, political, international and cultural development of the state.

Key words: *addressee, author, birch bark letters, carriage, chase, communicative situation, the Ipatsky Chronicle, Kievan Rus', parchment, postal institutions, pysalo (stylus), service of military alert, system of carriages, yam, yamskaya chase.*

УДК 784(477):929Пашкевич(045)

Н. Л. Рєгеша

МУЗИЧНА ТВОРЧІСТЬ АНАТОЛІЯ ПАШКЕВИЧА ЯК СКЛADOVA НАЦІОНАЛЬНОЇ ПІСЕННОЇ СПАДЩИНИ

У статті розглянуто творчий доробок видатного українського композитора, диригента й хормейстера Анатолія Пашкевича (1938–2005). У хронологічній послідовності визначено основні етапи його роботи у кількох відомих мистецьких осередках (Черкаському, Волинському, Чернігівському народному хорам), проаналізовано авторські методи аранжування, гармонізації та обробки народних пісень.

Ключові слова: *А. Пашкевич, народна пісня, Черкаський народний хор, Волинський народний хор, Чернігівський народний хор.*

Ім'я українського композитора Анатолія Максимовича Пашкевича (1938–2005) стало добре знаним в Україні ще за радянських часів, коли вперше прозвучали його пісні «Мамина вишня», «Степом, степом...», «Хата моя, біла хата» та ін. Не лише самобутній пісняр, а й талановитий хормейстер, А. Пашкевич своєю творчістю визначив вектори розвитку вітчизняного народно-хорового мистецтва, поряд з іншими корифеями музичної сцени доклав чимало зусиль, щоб зробити цей вид музикування одним з найпопулярніших в Україні. Глибокий мистецтвознавчий інтерес до пісенної спадщини Анатолія Пашкевича, і водночас її недостатня вивченість обумовили актуальність дослідження за даною темою. Метою даної наукової розвідки став аналіз композиторської та хормейстерської діяльності А. Пашкевича, визначення